

Succes als bedreiging

De paradoxale situatie van de sociologie*

L. Laeyendecker**

Summary

The danger of success. The paradoxical situation of sociology

This article analyses the present situation of sociology by treating it in the way the secularisation thesis deals with religion. After a short presentation of the so-called crisis in sociology, it reflects on the initial promise of scientific salvation, which was shared by both the natural and the social sciences. This religious flavour of the nineteenth century science has vanished by now, but the pretention that there is a surplus value in scientific rationality remained initially. Problems occurred with respect to the pretention, however. The new situation can be seen as a result of a process of trivialisation of sociological contents, since the 'sociological laity' (i.e. the general public) became sociologically educated, owing to a successful diffusion of sociology in society. The effect is that sociological views are no longer recognized as something special, as belonging to a skilled profession. This process coincides with the process of politisation of science.

Ook een door en door geseculariseerd socioloog zou zich uit belangstelling voor de bronnen van de Westerse cultuur nog wel eens in de bijbel kunnen verdiepen. Het is dan niet uitgesloten dat er momenten van herkenning optreden. Bijvoorbeeld, als hij de parabel van de zaaier leest, die als volgt luidt. 'Een zaaier ging uit om te zaaien. Bij het zaaien viel een gedeelte op de weg en de vogels kwamen het opeten. Een ander gedeelte viel op de rotsachtige plekken waar het niet veel aarde had. Het schoot snel op omdat het in ondiepe

* Bewerking van de openingstoespraak op het Jubileumcongres 50 jaar NSAV - Vlaams Nederlandse studiedagen voor sociologen en antropologen, 3-4 april 1986.

** L. Laeyendecker (1930) behoort tot de vakgroep Algemene en Wijsgerige Sociologie van de Rijksuniversiteit te Leiden.

grond lag. Toen de zon was opgekomen, kreeg het te lijden van de hitte zodat het verdorde bij gebrek aan wortel. Weer een ander gedeelte viel onder de distels en deze schoten op zodat het verstikte. Een ander gedeelte viel op de goede grond en leverde vruchten op. . . Wie oren heeft, hij luistere' (Mattheus 13, 3-9).

De nadenkende socioloog zou zich in het beeld van de zaaier kunnen herkennen, althans in de frustraties die de man klaarblijkelijk opdoet bij zijn moeizame zwoegen. Het lukt immers ook sociologen maar matig hun inzichten vrucht te doen dragen. Er is veel desinteresse, hun inzichten beklijven niet of worden door andere weggedrukt, en het is begrijpelijk dat hun verwachtingen daardoor worden gefrustreerd. Sommigen spreken zichzelf moed in, omdat ze overtuigd zijn van de goede kwaliteit van het zaad; anderen betwijfelen ook die, hetgeen de vreugde in het werk niet vergroot. Weer anderen claimen een stukje vruchtbare grond en bewaren hun inspanningen daarvoor. Belangstellende en belanghebbende buitenstaanders stellen de kwaliteit van de zaaiers ter discussie; klaarblijkelijk worden ze slecht geschoold en verstaan ze hun vak niet.

Een dergelijke toepassing van de parabel uit het evangelie wordt naar mijn weten nergens in de exegetische literatuur gevonden. Uiteraard niet; daarvoor is ze niet bedoeld. Maar omgekeerd ligt de zaak anders. Sociologen en wetenschapsbeoefenaren in het algemeen hebben niet alleen bijbelse metaforen gebruikt om hun doelstellingen, ambities en pretenties tot uitdrukking te brengen maar ook in een diepere zin aan hun bezigheden een religieuze kwaliteit verleend. Dat gebeurt nu niet meer en het heeft dus ook geen zin met deze religieuze metafoor te blijven spelen. Toch kan de verwijzing naar een religieuze interpretatie van het sociologisch bedrijf een goed uitgangspunt vormen voor een analyse van de huidige situatie van de sociologie, die in het volgende zal worden beproefd.

Het betoog loopt als volgt. Allereerst wordt ingegaan op de huidige problemen van de sociologie-beoefening. Deze worden vervolgens afgezet tegen de maatschappelijke pretenties van de wetenschappen in het verleden die een religieuze dimensie hadden, zoals uit een aantal voorbeelden blijkt. Deze religieuze dimensie is ten offer gevallen aan de voortschrijdende rationalisering. De seculiere erfenis ervan, de rationaliteitspretentie van de wetenschappen, ondergaat echter een nieuwe fase van onttovering die zichtbaar wordt in trivialisering van de wetenschappelijke bevindingen en in de politisering van het wetenschapsbedrijf. Het betoog wordt afgesloten met een korte aanduiding van de opgaven waarvoor deze processen de sociologie plaatsen.

Problemen

Men hoeft niet onmiddellijk het lastig interpreteerbare begrip crisis te gebruiken om toch te kunnen constateren dat er ten aanzien van verschillende aspecten van de sociologie-beoefening ongerustheid gevoeld wordt. Die ongerustheid betreft in de eerste plaats de inhoudelijke pretenties. Er is de laatste jaren veel gepubliceerd en gediscussieerd over stagnatie of voortgang, en er zijn vele kritische opmerkingen geplaatst bij de kwaliteit van de sociologische produkten. Klaarblijkelijk leven er nogal wat twijfels of de sociologie wel beantwoord heeft aan gewekte verwachtingen.

In de tweede plaats betreft die ongerustheid de institutionele positie van de sociologie. Bij het veertig-jarig bestaan van de vereniging sprak de toenmalige voorzitter Köbben over status en staat van de sociologie, en niet geheel zonder reden meende hij te kunnen vaststellen dat 'de staat onze wetenschappen er mag zijn'. Hij baseerde die mening op enkele indrukwekkende getallen: 2800 professionele sociologen en antropologen zorgden voor de grootste sociologen- en antropologendichtheid ter wereld¹; 260 instituten maakten van hun diensten gebruik. Er waren toen meer dan 7000 studenten in de sociologie, politicologie en antropologie en er was specialisering en superspecialisering opgetreden (Köbben, 1978, p. 277). Alle universiteiten en hogescholen hadden soms omvangrijke opleidingsinstituten.

Er is in dat opzicht het een en ander veranderd. Het aantal beoefenaren zal nog wel vermeerderd zijn maar de studentenaantallen lopen al een paar jaar zienderogen terug. Sociologische instituten werden en worden bedreigd in de slag om de bezuinigingen. Vanuit deze trends gezien, is de toekomst niet rooskleurig. Dat binnen de faculteiten der sociale wetenschappen zelfs het goed recht van een zelfstandige sociologie-opleiding moet worden verdedigd, spreekt voor zich.

Dit hangt onmiskenbaar samen met een derde probleem: de geringe publieke waardering. Tien jaar geleden stelde Köbben al dat de staat onze wetenschappen er mag zijn, maar dat de status (in de zin van prestige) 'miserabel' is. 'Daarbij is er maar een', zij het 'schrone troost', zo merkt hij op, 'namelijk dat de status van de -gogen nog miserebel is' (ibidem). Inderdaad een schrone troost, want in de taakverdelingsoperatie is van de gogen weinig of niets overgebleven. Köbben ontleende een aantal indicaties aan de kritische commentaren. Sociale wetenschappen worden triviaal geacht, er zou sprake zijn van knoeiwerk, incompetentie en een gebrek aan maatschappelijke relevantie. Het onderzoek zou door versnippering gekenmerkt worden voor zover de sociologische dagdieven überhaupt nog iets doen, behalve dan

hun politieke opvattingen aan de man brengen en hun interne ruzies in afschuwelijk jargon uitvechten.

Köbben gaf zich nogal wat moeite op die verwijten genuanceerd in te gaan. Sommigen bevatten naar zijn mening veel waars. Niet bijv. het verwijt van trivialiteit — ik kom daar straks nog op terug — noch dat van de relevantie, wel dat van politieke vooringenomenheid en zeker dat van het taalgebruik. Ook meende hij dat het onderzoek te zeer versnipperd was.

Het laatste verwijt is ook een thema geweest in diverse beleidsrapporten over het sociaal onderzoek² en heeft onder andere aanleiding gegeven tot maatregelen die hebben geleid tot een betere planning, programmering en systematisering van onderzoek. Er zijn meer verbeteringen te noemen. Maar het lijkt wel of de publieke opinie daarvoor geen oog heeft. Regelmatig gevoed door sommige columnisten die, om een bekend acteur te parafraseren, in Amsterdam en omstreken wereldberoemd zijn en ook door het soms weinig gelukkige optreden van de sociologen zelf, blijft die in hoofdzaak negatief. Feiten en analyses lijken daaraan weinig af te doen. Helaas geldt hier het Thomas' theorema, dat de gevolgen afhankelijk zijn van de definitie van de situatie, of die nu correct of verkeerd is. Die gevolgen worden zichtbaar o.a. in de steeds geringere aantallen eerstejaars, in de geringe steun van de universitaire bureaucratie en in de verzwakte concurrentiepositie in de slag om de overheidsfinanciën.

In de vierde plaats heeft dit alles een terugslag op het zelfbewustzijn en de motivatie van de vakbeoefenaren. Het zou interessant zijn na te gaan, hoevele van de afgestudeerde sociologen het verstandiger achten zich niet te duidelijk als zodanig aan de buitenwereld te presenteren, zoals dat in Duitsland het geval schijnt te zijn. Het moge duidelijk zijn dat een dergelijke sluipende demotivatie ernstiger is dan welke externe pressie ook.

Nu zijn twee relativerende opmerkingen hier van belang. In de eerste plaats zijn er gelukkig vele tekenen van wetenschappelijke vorderingen en er worden ook ruimschoots nieuwe initiatieven genomen. Er wordt meer geproduceerd dan een decennium geleden en de kwaliteit van de produktie is toegenomen. Er zijn uitstekende dissertaties verschenen en vele onderzoeksprogramma's op stapel gezet die met succes worden uitgevoerd. Er is relatief veel contractonderzoek en onder de jongere generatie ontbreekt het niet aan kwaliteit. Het probleem blijft natuurlijk hoe ze in krimpende formaties zodanig kunnen worden ingeschakeld, dat zij met enig vertrouwen op vastheid rustig aan onderzoek kunnen werken. Maar men kan, wat de interne ontwikkelingen betreft, de toekomst niet ten onrechte ook met enig optimisme tegemoet zien. Of dat op korte termijn iets aan de status verandert blijft echter de vraag.

Een tweede relativiserende opmerking houdt in, dat het niet alleen de sociologie is die aan statusverlies lijdt. Die geldt — met natuurlijk vele variaties — de wetenschapsbeoefening als zodanig. Dat kan worden afgeleid uit een betrekkelijk algemene klacht dat het innoverend vermogen van de (natuur)wetenschap in Nederland bij dat in andere landen, in het bijzonder de Verenigde Staten en Japan, achterblijft. Voorts uit de bewering dat ten gevolge van het krimpbeleid de beste krachten wegtrekken, of naar de industrie, of naar het buitenland. En niet te vergeten uit de in brede kring levende bezorgdheid over de dreigende gevolgen van de wetenschap voor het milieu, over haar rol in de bewapeningswedloop en, wat de medische wetenschap betreft, over de bedreiging van de menselijke waardigheid. Vandaar de roep om beheersing van de wetenschappelijke en technologische ontwikkeling om eventuele schadelijke gevolgen zoveel mogelijk tegen te gaan. Het is overigens interessant en veelzeggend dat, op enkele uitzonderingen na, niemand over de noodzaak van de beheersing van de sociale wetenschappen spreekt, waar het althans de macro-gevolgen betreft. Als ik stemmen uit de wereld van fysica en technologie goed beluister, is ook daar sprake van demotivatatie. Hoewel de structurele mogelijkheden voor hen onvergelijkbaar ruimer zijn dan voor de sociale wetenschappen, blijft de wijd en zijd te beluisteren twijfel aan de zegeningen van de wetenschapsbeoefening klaarblijkelijk niet zonder gevolgen. Zin en pretenties van de wetenschap staan in brede kring ter discussie.

De oude beloften

Welke die pretenties waren, is goed bekend. De wetenschap zou aan de mensen de middelen moeten leveren om de wereld naar eigen inzicht in te richten. Daardoor zouden de problemen die de mensheid tot dan toe geteisterd hadden, met behulp van de wetenschap kunnen worden opgelost. Wetenschappelijke kennis geeft macht en moet de grondslag vormen voor elk verantwoord ingrijpen in de wereld om ons heen en in de mensen zelf. Dit thema van de *maakbaarheid* ging samen met het thema van de *verlichting*. De wetenschap moest de mens helpen de dikke sluier van valse voorstellingen te vernietigen en de werkelijke betekenis van mens en wereld bloot te leggen. Naast het *kunnen* was dus ook het *duiden* van belang.

In deze pretenties van maakbaarheid en zingeving zat een diepere pretentie verborgen, die in de beschrijving van de wetenschapsontwikkeling niet altijd zoveel aandacht krijgt.³ De wetenschap werd gezien als de brengster van heil, van een nieuwe openbaring, die aan de volkeren verkondigd diende te wor-

den opdat allen eraan deelachtig konden worden. Die overtuiging kan gemakkelijk worden gedocumenteerd; een aantal voorbeelden kan duidelijk maken wat ik bedoel.

Voor wat de natuurwetenschappen betreft dringt zich allereerst het voorbeeld van Newton op, van wie Alexander Pope schreef: 'Nature and nature's laws lay hid in night. God said, let Newton be! And all was light'. Men kan dit zo interpreteren dat het Gods bedoeling was, dat de mensen de scheppingsorde zelf zouden ontdekken. Zo zag althans Newton het zelf. Maar dat verhinderde niet dat Newton een sacrale dimensie kreeg. 'Geen sterveling kan dichter tot God naderen' schreef Halley, en een ander vroeg zich in alle gemoede af of Newton wel at en sliep zoals andere stervelingen (Koyré, 1965, p. 18).

In deze visie is de wetenschap overigens nog dienstbaar aan de doeleinden van de Schepper. Het duurde niet lang of de wetenschap werd een alternatief voor de (christelijke) religie in haar pogingen de diepste gronden van het bestaan bloot te leggen en een basis te vormen voor een nieuwe moraliteit.

De openingsredes die in de 19e eeuw op de congressen van de *Gesellschaft Deutscher Naturforscher und Ärzte* werden uitgesproken, bieden wat dat betreft interessante gegevens. Zo sprak de bioloog Du Bois-Reymond: 'De zege van de natuurwetenschappelijke beschouwingswijze zal in later tijden als eenzelfde ontwikkeling in de geschiedenis van de mensheid worden gezien als de zege van het monotheïsme achttienhonderd jaar geleden'. In die vergaderingen komt dan ook het 'Concilie van de toekomst' samen, waarbij de 'fundamentele geheimen van de wereld worden blootgelegd'. Dat is de taak van de 'priesters der natuur, die in een verbond met de natuur offerend aan het altaar staan'. De wetenschap moet, volgens de beroemde arts Virchow, 'het humanisme dienen en de rol overnemen die in vroeger tijden aan de transcendente strevingen van de kerk was toegefallen'. Hij 'schaamde zich er niet voor te zeggen dat de wetenschap religie geworden is'. Die is ook 'de eigenlijke maxime van het zedelijk handelen'. Door een andere redenaar werden de voordrachten op de congressen gezien als specimina van de 'Bergrede van de op de wetenschap gebaseerde levensbeschouwing'. Het 'evangelie van de natuurwetenschappelijke methode werd in vurige tongen aan de mensheid gepredikt' (Schipperges, 1972, 5-38 passim).

Ook de bekende Thomas Huxley liet zich niet onbetuigd. 'Ik zeg dat de kennis van de natuur. . . de ideeën levert die alleen de spirituele verlangens kunnen stillen en de basis leggen voor een nieuwe moraliteit' (Huxley, 1894, p. 31). En: 'De rede ontwaart het onbepaalde maar schitterende ideaal van het hoogste goed, een wolk overdag en een vuurzuil in de nacht' (idem, p.

289). Degenen die geen vreemdeling zijn in het Jerusalem van de bijbel herkennen hier de wolk en de vuurzuil die de Israëlieten in de woestijn voorgingen naar het Beloofde Land.

Ook in de geschiedwetenschap van de 19e eeuw zijn vergelijkbare geluiden te beluisteren. Het is natuurlijk verleidelijk hier Marx aan te halen die het communisme beschouwde als 'het opgeloste raadsel van de geschiedenis' (Marx, 1968, p. 235), maar daarmee scoort men misschien te gemakkelijk bij degenen die het Marxisme toch al als een prototype van een alternatieve levensbeschouwing zien. Maar Ranke is een ander geval. Toch meent hij dat God een hiëroglief in de geschiedenis is, die door historici onthuld moet worden. 'Ook zo dienen wij God, ook zo zijn wij priester, ook zo leraar' (gecit. bij Hinrichs, 1954, p. 141).

Voor wat de sociologie betreft, is het misschien ook te gemakkelijk maar daarom nog niet misplaatst op De Saint-Simon en Comte te wijzen. In een kort voor zijn dood gepubliceerd werk, *Nouveau Christianisme*, blijken de wetenschappelijke activiteiten van De Saint-Simon toch uit te lopen op een nieuwe godsdienst die de oude moet vervangen en die gebaseerd is op nieuwe wetenschappelijke inzichten. Dat is nog sterker het geval in *Système de politique positive* van Comte, dat niet ten onrechte door Thomas Huxley als 'catholicism without christianity' is gekwalificeerd. Als men beide werken als vervalsfenomenen wil beschouwen, is de zaak daarmee toch niet afgedaan. Dat blijkt uit het werk van Durkheim, die toch bekend staat als een klassiek socioloog die ernst heeft gemaakt met de zuiver wetenschappelijke werkwijze.

Ook hij spreekt in de inleiding op *De la division du travail social* duidelijke taal. Niet alleen is hij van mening dat 'de wetenschap ons kan helpen door het ideaal waarnaar wij verward streven, helder te formuleren, zij is ook als enige in staat op competente wijze de mate van onze morele gezondheid vast te stellen'. De wetenschap vertelt ons voorts wat noodzakelijk is om te leven en zelfs 'zwijgt zij niet als de vraag in het geding is of wij behoren te willen leven' (Durkheim, 1964, p. 33-35).

Durkheim schijnt – het is tekenend voor het klimaat van het denken – op zijn medewerkers een heel bepaalde indruk gemaakt te hebben. Zo schrijft Bourgin: 'Zijn uiterlijk was bleek en ascetisch, zijn gehele gelaat was mager en streng maar werd op magnifieke wijze verlicht door twee diepliggende ogen met een intense maar zachte macht. Geheel zijn fysiek en morele persoonlijkheid getuigde dat hij meer priester dan geleerde was. Hij was een hiëratische verschijning met een religieuze zending' (gecit. bij Filloux, 1977, p. 5-6). Priesters worden allang niet meer op deze wijze beschreven, laat staan bijvoorbeeld de ereleden van de NSAV. Geen van hen is, zoals van

Durkheim gezegd werd, 'een nieuwe Mozes die de religieuze openbaring door een wetenschappelijke verving' (idem, p. 39).

Ongeveer tezelfder tijd verklaarde Albion Small, de stichter van de eerste Amerikaanse beroepsvereniging voor sociologen en de oprichter van *American Journal of Sociology*: 'In alle ernst en na mijn woorden zorgvuldig te hebben gewogen, geef ik blijk van mijn geloof dat de sociale wetenschap het heiligste sacrament (dus het belangrijkste heilsmiddel, L.) is voor de mensen. . . ' En voorts: 'Wanneer wij een visie op de wereld hebben zoals die vanuit sociologisch gezichtspunt is, blijkt die wereld het toneel te zijn van een heilsplan dat verhevener is dan in de verbeelding van godsdienststichters heeft kunnen ontstaan' (gecit. bij Tenbruck, 1984, p. 124).

Het zou niet erg moeilijk zijn meer dergelijke voorbeelden te verzamelen, maar dat is hier niet nodig. Het gaat mij erom te laten zien dat de wetenschappen wel aan de Entzauberung der Welt hebben bijgedragen, maar daarbij een nieuwe betovering over de wereld hebben gelegd. Door religie te worden zijn zij echter, evenals de traditionele religies, kwetsbaar voor nieuwe onttoveringsprocessen. Omdat de problemen in kerk en godsdienst gezien kunnen worden als een gevolg van voortschrijdende rationalisering en onttovering, zou het de moeite waard zijn te overwegen of ook de huidige problemen in de wetenschapsbeoefening en wellicht in de sociologie in het bijzonder, in dat licht kunnen worden geanalyseerd.

Dat betekent, met andere woorden, dat die problemen niet of althans niet uitsluitend worden gezien als effecten van periodieke romantische oprispingen, maar als gevolg van voortschrijdende rationalisering, die nu de wetenschappen zelf treft. Dat moet in het volgende nader worden gezien.

Een nieuwe onttovering?

Het is niet zo moeilijk de onttovering aan te wijzen voor wat de 'religieuze' pretenties van de wetenschap betreft. De manier waarop de beoefenaren van de natuurwetenschappen zich in de 19e eeuw uitten, is aan het eind van de 20e eeuw niet meer denkbaar. Op zijn minst is de taal nuchterder geworden, maar dat is niet het enige punt. Wetenschappelijk baanbrekende prestaties hebben nauwelijks nog effecten voor de levensbeschouwing van de 'leken'. Er wordt geen nieuwe kosmische visie meer geconstrueerd. Was de eerste stap van de mens op de maan nog een 'giant leap for mankind', men kan zo'n formulering toch nauwelijks een adequaat equivalent achten voor de uitingen die in de 18e en 19e eeuw opgeld deden. En van Armstrong vroeg men zich niet af of hij nog wel at en sliep, wat men van Newton wel gedaan had.

Daarvoor waren we te zeer ingewijd in de zeer menselijke voorzieningen die voor de spijsvertering van de astronauten moesten worden getroffen.

Wetenschap wordt door gewinning, of liever, zoals Tenbruck (1975) het uitdrukt, door trivialisering van zijn religieuze dimensie ontdaan. Als religie te maken heeft met het fascinerende en vreeswekkende, dan is dat ook wel begrijpelijk. Wat is trivialer dan het geheim van de komeet Halley, eeuwenlang de boodschapper van verschikkingen, gereduceerd te zien tot iets wat de vorm heeft van een ongepelde pinda? In die zin heeft wetenschap de wereld inderdaad onttoverd, maar de specifieke betovering die van haarzelf uitging heeft zij, juist door haar successen, niet kunnen handhaven.

Dat neemt overigens niet weg, dat in de natuurwetenschap de zuiver wetenschappelijke prestaties goed herkenbaar blijven. Het 'kunnen' is wel degelijk aanwezig, ook al heeft het 'duiden' vrijwel alle gewicht verloren. Daarop kan nog steeds een meerwaarde aan rationaliteit worden gebaseerd, al moet daarbij bedacht worden dat het een eenzijdige vorm van rationaliteit is, de instrumentele of functionele rationaliteit.

Ook wat de sociologie betreft is de religieuze heilsverwachting zoals die in het begin van deze eeuw doorklonk en ook daarna nog wel te beluisteren is geweest, geweken.⁴ Maar ook hier is de pretentie levend gehouden over een surplus aan rationaliteit te beschikken. In afwijking van de natuurwetenschappen kan deze pretentie echter minder gebaseerd worden op zichtbare prestaties die de beheersing van de sociale werkelijkheid vergemakkelijken. Eveneens in afwijking van de natuurwetenschappen moet daarom hier de verlichtingsfunctie als argument worden aangevoerd. Uit twee tamelijk recente uitspraken van sociologen kan dit laatste blijken. Elias spreekt over de sociologie als mythenjager. Zij heeft, evenals andere wetenschappen overigens, de taak 'door middel van feitelijke observaties onbewezen voorstellingen, mythen, geloofsvoorstellingen en metafysische speculaties te vervangen door theorieën, dat wil zeggen: door modellen van samenhang die wel door feitelijke waarnemingen te verifiëren, te bewijzen en te corrigeren zijn. . .' Dit blijft steeds een taak van de wetenschappen, want binnen of buiten de groep wetenschappelijke specialisten verandert men ook de wetenschappelijke theorieën zelf vaak weer in geloofssystemen' (Elias, 1979, p. 57-58). Dat is inderdaad soms het geval. Ook Luhmann heeft dit onverhuld uitgesproken. In het begin van de Verlichting werd het heil verwacht van de groei van de wetenschappelijke kennis. Maar toeneming van de kennis lost volgens Luhmann het probleem van de Verlichting niet op; die verlamt het handelen juist omdat er teveel mogelijkheden beschikbaar komen. Anders gezegd: doordat de complexiteit te groot wordt en almaar toeneemt. Deze complexiteit en de noodzaak die te reduceren vormen het grondprobleem

van de sociologie. 'De sociologie ziet sociale systemen onder het gezichtspunt van de mogelijkheid, hun potentieel voor het beseffen en reduceren van complexiteit te vergroten. In de mate waarin dit succes heeft wordt het verlichtingsbewustzijn verbreid.' In de visie van Luhmann is in complexe systemen reflexiviteit noodzakelijk. Daarmee bedoelt hij dat processen reflexief moeten worden, op zichzelf moeten worden toegepast. Het leren moet worden geleerd, normeren genormeerd en over besluitvorming moet besloten worden. In de sociologie als verlichtingswetenschap wordt de verlichting zelf reflexief. In de sociologie kan, met andere woorden, de Verlichting 'sich selbst aufklären'. Daarmee verwerft zij tevens het recht alle andere wetenschappen over hun bijdrage aan de Verlichting 'auf zu klären' (Luhmann, 1970, p. 86).

Dat alles lijkt tamelijk krasse taal, maar wat ermee wordt aangeduid, behoort wel tot de expliciete, dan wel impliciete vooronderstellingen waarmee sociologen te werk gaan, ook en wellicht vooral waar zij zich richten op het beleid. In dit verband heeft Van Doorn over interventiewetenschappen gesproken, waarvan de beslissende doorbraak in de Verlichting plaatsvond. Deze wetenschappen kenmerken zich onder andere door een vast geloof in de organiseerbaarheid van het maatschappelijk bestel en zij worden op alle niveaus van de samenleving in praktijk gebracht (Van Doorn, 1984).

Kijkt men naar de vooronderstellingen die aan deze toepassingsoriëntatie van de sociologie ten grondslag liggen, dan zijn dat de volgende. Er is een 'rationaliteitsvoorsprong' bij de deskundigen, die de 'leken' tot hun niveau moeten optrekken. Dit missioneringsproces loopt van boven naar beneden, van de kennisbezitters naar de onwetenden. De pretentie hulp te kunnen bieden bij de oplossing van maatschappelijke problemen en het daarmee gepaard gaande machtsoverwicht, vereist dat in de boodschap een specifieke deskundigheid herkenbaar is. Het aanbod moet ook in relatie staan tot de praktische besluitvorming (Beck en Bonsz, 1984, p. 382-384). Dit is wel het zandlopermodel genoemd. Van boven naar beneden sijpelt de kennis door tenzij er natuurlijk verstoppingen optreden.

In de praktijk blijkt dit niet zo te werken. Wie de laatste jaargangen van bijvoorbeeld *Beleid en Maatschappij* doorbladert, wordt de onrust gewaar die rond dit traditionele toepassingsmodel hangt. Van Doorn constateert: Er is 'teleurstelling over de bereikte resultaten en met name over het gebleken onvermogen een adequaat antwoord te geven op de snel in omvang en ernst toegenomen menselijke, sociale en economische problematiek'. Een teleurstelling die te groter is 'omdat de interventiewetenschappen, letterlijk en figuurlijk, ruim krediet hadden gekregen' (Van Doorn, 1984, p. 10).

De reacties op deze onaangename situatie lopen uiteen⁵ en beklemtonen

elk aspecten die ongetwijfeld van belang zijn. Er wordt bijvoorbeeld opgemerkt dat er overvraging van de sociale wetenschappen plaatsvindt. Dat kan moeilijk ontkend worden. Zo luidt de reeds vaker becommentarieerde uitspraak in de *Beleidsnota Gedrags- en Maatschappijwetenschappen* (1983/84) dat 'op sociaal-wetenschappelijke onderzoekers in toenemende mate een beroep (wordt) gedaan, de urgente maatschappelijke problemen te analyseren en de oorzaken te duiden'. Ook is er bijvoorbeeld zorgvuldig onderzoek nodig naar de maatschappelijke gevolgen van de invoering van nieuwe technologieën, om de beloften daarvan in te lossen en de eventuele nadelen zoveel mogelijk te ondervangen. De *vaste Commissie voor het Wetenschapsbeleid* (Kamer 83/84, 18 161) wilde in dit verband graag horen dat het onderzoek ook het aandragen van oplossingen zou moeten inhouden. De minister deelde die mening, al merkte hij ook op dat 'de keuze voor bepaalde oplossingen een maatschappelijke en vaak politieke zaak is'. De onbepaaldheid van de teksten en de gemakkelijke opsomming van diagnose, het benoemen van oorzaken, het aandragen van oplossingen voor urgente maatschappelijke problemen – hoeveel zijn dat er eigenlijk – is tekenend. Condorcet en Comte zouden hiervoor niet teruggeschrokken zijn, maar aan het eind van de 20e eeuw zijn we toch iets voorzichtiger geworden.

Een andere reactie op de ervaren teleurstelling beklemtoont de noodzaak iets aan het sociologisch bedrijf te doen. De selectie van onderzoeksthema's en de onderzoeksprogrammering moeten worden verbeterd en daarbij mag het onderzoeksmanagement zeker niet vergeten worden.⁶ In het algemeen dient de professionalisering versterkt te worden, die onder andere moet steunen op versterkte ambachtelijke bekwaamheden. Daarbij wordt dan meestal aan de onderzoekstechnieken gedacht. In deze reactie gaat het dus om de verbetering van het productieproces en van de producenten. Ook zou de sociologie moeten streven naar een betere herkenbaarheid van de sociologische optiek: wat de socioloog kan, kunnen anderen niet. Op zoek dus naar identiteitversterkende factoren.

Weer een andere reactie is te stellen dat 'de beste bijdrage van de sociale wetenschappen nog steeds te verwachten valt van zelfstandig, onafhankelijk, kritisch en creatief onderzoek en niet van beleidsgericht, beleidsrelevant of zogenaamd contractonderzoek (Schuyt, 1984, p. 21). Beleidsgerichte resultaten zijn moeilijk te verzoenen met theoretisch verantwoorde kennis, die een langere adem vraagt. 'De kloof tussen kennis en handelen' lijkt, volgens deze auteur, 'bij het op overheidsvragen gerichte onderzoek het grootst te zijn'. Deze 'paradoxe conclusie' zegt hij, 'past bij de paradoxale situatie van een niet-succesvol verwetenschappelijkte maatschappij'. Het wordt mij niet duidelijk of hij dit laatste betreurt. Hoe zou overigens een wel succesvol

verwetenschappelijkte maatschappij eruit zien. Is er een Huxley onder de lezers?

De laatste hier te noemen reactie is die welke het zandlopermodel tracht te vervangen door realistischere modellen. Het interactiemodel bijvoorbeeld, waarin niet van de dominantie van rationale kennis wordt uitgegaan, maar het proces van beleidsvorming centraal staat. Daarin is sprake van relatief autonome actoren met verschillende waarden en belangen, die met elkaar onderhandelen. Het beleidsontwerp is eerder een compromis dan het resultaat van een onpartijdige rationele analyse. 'Naast wetenschappelijke gefundeerde kennis spelen ook ervaring, intuïtie en dergelijke een rol. Aan wetenschappelijke kennis wordt niet bij voorbaat een objectieve status toegekend' (Simonis en Van Houten, 1985, p. 247). Het tegenwicht tegen de wetenschappelijke kennis ligt hier overigens niet in wetenschappelijke kennis maar in andersoortige factoren als politieke belangen, waardenoriëntaties en dergelijke.

Niet alle verklaringen en oplossingen voor de problematiek zijn onderling verzoenbaar, maar zij verdienen elk serieuze discussie en die vindt dan ook plaats. Maar hier is nu de vraag van belang of die tegenvallende resultaten ook iets te maken hebben met de eerder gestelde vraag naar de effecten van de voortschrijdende rationalisering. Nu de religieuze pretenties verdwenen zijn komt de pretentie van het surplus aan rationaliteit onder druk te staan. Dat is een tweede fase van onttovering, die door de sociologie zelf bewerkt is; zij wordt het slachtoffer van haar eigen succes.

Dat succes is in het geheel niet zo twijfelachtig als wel wordt beweerd. Het sociologisch gezichtspunt is diep doorgedrongen in het maatschappelijk bewustzijn. Dat is in de eerste plaats te constateren in het courant worden van sociologische begrippen in hun, zij het vage maar onmiskenbare, sociologische betekenis. Systeem, rol, rolvervaging, mobiliteit, sociale stijging en daling, ideologisch, consensus- of conflictmodel, steekproef, representativiteit, enz. Het zou de moeite lonen het taalgebruik in de media onder dat opzicht eens over een langere periode te onderzoeken.

In de tweede plaats dringt het sociologische gezichtspunt door in de wijze waarop mensen hun leven en dat van anderen interpreteren. Zij voelen zich slachtoffer van het systeem, hun ziekten zijn voor een belangrijk deel een gevolg van de omstandigheden waarin zij leven. Hun privéproblemen moeten in werkelijkheid als public issues worden gezien. Achter ethisch aandoende betogen van politici en andere elites gaan machtsstreven en particuliere belangen schuil; de kerk is niet bezorgd om geloof maar om haar eigen bestaan. De bureaucratie is een belangrijke barrière tegen maatschappelijke verandering. De samenleving krijgt de criminaliteit die zij verdient enzovoort. Insti-

tutioneel heeft deze optiek uitdrukking gevonden in de opnemings van sociologische bij- of keuzevakken in diverse faculteiten en in de zogenaamde Bindestrich-Soziologien en in de expliciete erkenning ervan in bijvoorbeeld rechtspraak en geneeskunde.

In de derde plaats wordt de sociologische optiek gebruikt als legitimatie van actieprogramma's van sociale bewegingen. Een mooi voorbeeld vormt het feminisme, dat de man/vrouw-verhouding onder andere in termen van te wijzigen rolpatronen analyseert en reeds in een vroeg stadium verkeerde rolpatronen wil doorbreken. Enige jaren geleden meldde een bekend antropoloog dat in de vrouwenstudies belangrijke kennisdoorbraken hadden plaatsgevonden. Door een vrouwelijke collega uitgenodigd dat toe te lichten wees hij op het inzicht dat de wetenschap beheerst wordt door mannelijke inzichten; zij draagt op diepgaande wijze het stempel van haar beoefenaren. De vraag buiten beschouwing latend of dit niet een, overigens belangrijke, specificering van een reeds langer bestaand algemeen kennissociologisch inzicht is, is het niet moeilijk in deze overtuiging een drijvende kracht achter vrouwenstudies te zien, ten dienste van het feminisme.

Bij dit maatschappelijk succes gaat het minder om precieze kennisinhouden dan om een algemeen sociologisch bewustzijn.⁷ In dit opzicht heeft de 'versociaalwetenschappelijking' van het alledaagse leven doorgezet. Dat betekent dat 'in steeds meer sectoren van het leven de primaire ervaring vervangen wordt door op wetenschappelijke kennis gefundeerde handelingsoriëntaties' (Weingart, 1983, p. 228). Mensen interpreteren hun primaire ervaringen vanuit diffuus-sociologische gezichtspunten en daarbij worden ze beïnvloed door dominante denk- en spreekwijzen die – De Swaan (1985) heeft daarop tijdens het vorige congres gewezen – door sociologen in algemene literaire tijdschriften, vaktijdschriften van andere komaf, kranten en weekbladen, radio en tv bemiddeld worden. Dit succes heeft echter geleid tot trivialisering⁸ van de sociologische optiek en daarmee tot de Entzauberung van de sociologie en van de socioloog. Als de leek zich zoveel sociologische optiek eigen heeft gemaakt, wordt het onderscheid tussen de vaksociologen en de leek minder *herkenbaar*. De professionele deskundigheid verdwijnt achter de maatschappelijke vanzelfsprekendheid van het sociologisch gezichtspunt. Het bijzondere karakter ervan valt daardoor minder op.

Deze trivialisering wordt versterkt door de terecht binnen de sociologische gemeenschap hoog gewaardeerde bijdrage aan de publieke discussie (cf. De Swaan, 1985) en door het streven naar popularisering van wetenschappelijke bevindingen. Een goede publikatie wordt extra geprezen als hij ook voor een breder publiek toegankelijk is. Hierboven werd gewezen op de trivialisering van de natuurwetenschappen. Daar houdt het in dat natuurwetenschappe-

lijke kennis geen 'betekenis' meer heeft, hetgeen niet wegneemt dat men ademloos kan toekijken bij technische hoogstandjes in de ruimte en oprechte bewondering kan hebben voor de bekwaamheid die aan de prestaties van de Giotto ten grondslag lag. Daardoor kan de leek zich meer leek gaan voelen; hij is het ook méér in die zin, dat de kloof tussen zijn kennis en die van de wetenschapsbeoefenaren steeds groter en duidelijker zichtbaar wordt. Maar in de sociale wetenschappen is dat niet het geval, daar kan de leek zich steeds minder leek gaan voelen en, zeker wat het Verlichtingsaspect betreft, is hij dat ook. De leek wordt mondiger en dat levert niet alleen in de christelijke kerken problemen op maar ook in de Church scientific (Huxley).

Door dit trivialiseringsproces verliest de socioloog aan definitie- en interpretatiemacht. Waarom zou, in de ogen van het sociologisch geïnfiltreerde publiek, zijn visie op de sociale werkelijkheid meer waard zijn dan die van de gewone mensen. Dat moet eerst maar eens waar gemaakt worden. Hier wordt een ander gevolg van de diffusie van sociaal-wetenschappelijke kennis zichtbaar. Dat waarmaken kan namelijk effectief met behulp van het sociologisch inventaar worden bestreden of zelfs ontkracht. Onderzoeksrapporten kunnen zonder veel moeite ter discussie gesteld worden en van hun eventuele politieke effectiviteit ontdaan, door te roepen dat de representativiteit sterk te wensen overlaat, dat de verwerking van de onderzoeksgegevens niet optimaal is geweest en dat belangrijke variabelen buiten beschouwing zijn gebleven enz. Als zulks niet goed mogelijk is, kan altijd worden aangevoerd dat, zoals wetenschaps sociologen zelf welbespraakt naar voren hebben gebracht, de wetenschappelijke uitspraken het resultaat zijn van onderhandelings- en constructieprocessen en zich in dat opzicht niet onderscheiden van welk ander soort standpunten dan ook.⁹

De bewuste afnemer van sociologische producten wordt met behulp van de sociologie dus mondiger. Zulks uit zich bijvoorbeeld ook in het verschijnsel van de contra-expertise. Dat fenomeen is niet in strijd met wat zojuist over de verminderende macht van de deskundigen naar voren werd gebracht maar is juist ook een gevolg van de verwetenschappelijking. Het is nauwelijks mogelijk, bijvoorbeeld politieke discussies onafhankelijk van wetenschappelijke argumenten te voeren, maar dat wil niet zeggen dat wetenschappelijke argumenten doorslaggevend zijn. Er kunnen namelijk altijd andere argumenten worden aangevoerd, die als even wetenschappelijk worden gepresenteerd. Van die mogelijkheid wordt effectief, rationeel en vaak om zeer goede redenen gebruik gemaakt (Badura, 1980).

Tegen deze achtergrond wordt de roep om de versterking van de eigen identiteit wel begrijpelijk, evenals het feit dat deze versterking vooral ge-

zoekt lijkt te worden op die gebieden waar de leek minder gemakkelijk toegang heeft, met name op het terrein van de geavanceerde data-analyse. Wie die technieken beheerst, is echt een professioneel ambachtsman. Dat daardoor de inhoud van de data-technisch verantwoorde uitspraken niet voor trivialisering gevrijwaard zijn, is duidelijk. Maar de technici kunnen zich daardoor wel onttrekken aan een algemeen negatief publieksoordeel zich daardoor sterker maken tegenover de bezuinigingen en zich binnen de sociologische gemeenschap onderscheiden als degene van wie de positie van de gedrags- en maatschappijwetenschap afhangt.

In het eerste nummer van *Wetenschapsbeleid* van 1986 staat wat dat betreft een interessant artikel met de kop: 'Gedrags- en Maatschappijwetenschappen willen door computer in voorhoede blijven'. De eerste zin ervan luidt: 'Nederland heeft een vooraanstaande positie op het gebied van de methodologische vernieuwing binnen de gedrags- en maatschappijwetenschappen'. Om die voorsprong te behouden moet de technische infrastructuur worden uitgebouwd. Dat is een plan wat in de Bondsrepubliek, Het Verenigd Koninkrijk en in de Verenigde Staten nog niet van de grond is gekomen. Vooral in de Bondsrepubliek is het treurig gesteld. Daar is vrijwel geen sprake van methodenontwikkeling, slechts van implementatie van elders ontwikkelde methoden. Tot nog toe had ik niet beseft dat de Duitse sociologie dus achtergebleven moet zijn bij de Nederlandse. Helaas besef ik wel en maar al te goed dat hier nieuwe vindplaatsen voor macht en geld binnen de wetenschap liggen en men moet maar hopen dat inhoudelijke kennis dan nog komt.

Met dit trivialisierungs- of Entzauberungsproces komt de sociologie overigens in een interessante positie terecht. Zij kan moeilijk bezwaar maken tegen de verbreiding van sociaal-wetenschappelijke kennis, want daarin ligt haar betekenis en legitimiteit. Maar naarmate zij daarin beter slaagt, dreigt zij aan aantrekkingskracht te verliezen. Hier worden in zekere zin grenzen van het rationaliseringsproces zichtbaar. De effecten ervan dreigen de voortgang te belemmeren. Bij dit probleem voegt zich een ander, dat met het voorgaande betoog samenhangt, namelijk dat van de politisering van de wetenschap. Dat proces kan gezien worden als een aspect van ontdifferentiëring, die in vergelijkbare zin grenzen van het differentiëringsproces blootlegt.

Ontdifferentiëring

Om dat te verduidelijken moet eerst iets gezegd worden over de institutionele specialisering, die de wetenschap in de afgelopen eeuwen ten deel is gevallen.

Dat proces is natuurlijk al herhaaldelijk beschreven en hoeft hier dus niet uitvoerig te worden weergegeven. Ik beperkt me tot enkele relevante aspecten.

De totstandkoming van het maatschappelijk subsysteem wetenschap behelst het autonoom worden van het wetenschapsbedrijf, waarbij men onder autonomie de mogelijkheid kan verstaan om zelf de criteria voor de omgang met de buitenwereld vast te stellen en te veranderen. Die autonomie berust op gezag bij en het vertrouwen van die buitenwereld, dat de door het systeem wetenschap te leveren prestaties waardevol en nuttig zijn. Men laat zaken die van groot wetenschappelijk belang zijn en hoog gewaardeerd worden — in algemene zin de produktie van waarheid — over aan de producenten zelf. Deze kunnen daardoor eigenmachtig vorm geven aan het produktieproces en beslissen over de formele bepaling van het object en de te hanteren methoden. Over de afnemering van produkten, over de aard, de hoeveelheid en de bruikbaarheid kan gepraat worden, maar de buitenstaanders hebben zich niet te bemoeien met de wijze waarop de produkten tot stand komen.

Uit wat ik in het voorgaande vermeld heb, valt te vermoeden dat het gezag en het vertrouwen dat aan de wetenschapsbeoefenaren ten deel is gevallen niet alleen gefundeerd waren in feitelijke cognitieve prestaties; die waren, voor wat de natuurwetenschappen betreft, nauwelijks in hun complexiteit te doorzien. Het ging meer om de technische toepassingen, dus om het instrumentele aspect. En het ging vooral om het levensbeschouwelijk alternatief dat in de wetenschap besloten lag en om een daarmee verbonden nieuwe levensstijl, die gebaseerd was op het gebruik van de rede en de persoonlijke autonomie vis à vis de traditionele machten beklemtoonde.

Het behoeft voorts waarschijnlijk geen betoog, dat de wetenschapsbeoefenaren niet alleen werden beschouwd als brengers van heil, maar van die definitie ook uitstekend gebruik hebben weten te maken om hun macht en maatschappelijk aanzien te vestigen en zo mogelijk voortdurend op te vijzelen. Door de beklemtoning van de eigen specifieke bekwaamheden werden bovendien alle anderen tot ondeskundige leken bestempeld, hetgeen ook weer niet zover verwijderd is van de theologisch gelegitimeerde tegenstelling tussen ambtsdragers en leken in diverse kerkgenootschappen.

Het gaat er hier natuurlijk niet om de cognitieve prestaties te ontkennen of zelfs maar van gering belang te achten. Het is echter van belang ook minder vaak genoemde aspecten naar voren te halen die voor het begrijpen van de huidige situatie van belang zijn.

Als de erkenning van de autonomie van het wetenschapssysteem berust op gezag en vertrouwen, komt die autonomie vanzelfsprekend onder druk te staan als dat gezag en vertrouwen afnemen. Dat gebeurt inderdaad, mede als

gevolg van de voortschrijdende rationalisering en onttovering.

Waar het ging over de trivialisering was vooral het gezag in het geding, omdat de specifieke deskundigheid die reëel achter de sociologische kennis en optieken schuilgaat, niet zo gemakkelijk meer als specifieke deskundigheid herkend wordt. Dat maakt het wetenschapssysteem kwetsbaar voor inbreuken van buitenaf omdat de legitimiteit van de autonomie verzwakt. Maar dit is in zekere zin alleen een aanduiding van een mogelijkheid. Wat daarvan in feite gebruikt wordt, valt daaruit niet te verklaren. Daarvoor moet naar de aantasting van het vertrouwen gekeken worden.

Dát het vertrouwen is aangetast, lijkt aan weinig twijfel onderhevig te zijn. Er kunnen een aantal indicaties worden genoemd. Wat de natuurwetenschappen betreft, wordt de mensheid met nogal wat risico's geconfronteerd. Milieu, veiligheid en de aantasting van de lichamelijke en persoonlijke integriteit in vèrgaande medische onderzoeksmethoden, worden vrijwel dagelijks in de media aan de orde gesteld. Daaruit vloeit de roep om beheersing van wetenschappelijke en technologische ontwikkeling voort. Indien de wetenschappelijke gemeenschap zelf geen maatregelen daartoe neemt, kunnen politieke maatregelen genomen worden. Er ontstaat in ieder geval druk op de politieke overheden dergelijke maatregelen te nemen. Of dit gebeurt, en als het gebeurt of het succes heeft, is een andere zaak. Maar de discussies over de vrijheid en de autonomie van de wetenschap zijn de laatste jaren wel opgeleefd.

Nu is dit niet direct het probleem van de sociale wetenschappen. Er wordt wel van *Technology Assessment* maar nooit van *Social Science Assessment* gesproken en naar mijn weten is Tenbruck de enige die over de noodzaak van de *Bewältigung der Sozialwissenschaften* spreekt. Maar in de sociale wetenschappen zijn twee andere aspecten van belang. In de eerste plaats gaat er van de sociologische optiek een de-institutionaliserende werking uit. In het algemeen reeds door verbreiding van de overtuiging, dat wij in een geconstrueerde werkelijkheid leven en dat er altijd andere constructies mogelijk zijn, of, in Luthmanniaanse zin, dat er voor alle problemen equivalente oplossingen bestaan die overigens elk weer hun problemen meebrengen. Instituties behelzen echter niet alleen oplossingen voor functionele problemen maar vormen ook kristalliseringen van waarden. Deze komen onder invloed van allerlei factoren ter discussie en veranderen natuurlijk ook, hetgeen door sociologen gesignaleerd wordt. Dat behoort bij hun taak. Zij moeten alleen niet de schijn willen wekken, zoals zo vaak gebeurt, alsof zij niets anders doen dan signaleren. Van signaleren gaat ook werking uit. Wie in zijn vak interdependente werkingen beklemtoont, moet in de publieke discussie niet doen alsof hij enkel waarnemer is. Het is beter onder ogen te zien, dat de so-

cioloog aldus meewerkt aan het verzwakken van deze waarden en het stimuleren van andere. In dat opzicht draagt hij medeverantwoordelijkheid voor de maatschappelijke verandering, ook als hij zich daarop niet richt. Hij kan op die verantwoordelijkheid worden aangesproken en mede verantwoordelijk gesteld worden voor de richting die de verandering neemt. Dat ook anderen dan willen meedenken en hun invloed tot het sociologisch bedrijf zelf willen uitstrekken, is niet verbazingwekkend.

In de tweede plaats lijkt de authenticiteit van de directe menselijke ervaring in het gedrang te komen. Zoals reeds gezegd is, wordt door diffusie van 'wetenschappelijke kennis in steeds meer sectoren van het leven de primaire ervaring vervangen door op die wetenschappelijke kennis gebaseerde handelingsoriëntaties' (Weingart, 1983, p. 228). Maar heeft die primaire ervaring, de 'l'expérience vécue' nog eigen rechten tegenover de interpretatieschema's die, hoe men het ook wendt of keert, altijd een reductie inhouden? Aan dat laatste is binnen de wetenschap natuurlijk niet te ontkomen, maar als de wetenschappelijke interpretatieschema's dominant worden, is het niet verrassend als vanuit de belevingswereld van individuen en groepen bezwaar wordt aangetekend. Bezwaren bijvoorbeeld tegen de neiging, de werking van het systeem ten koste van de persoonlijke verantwoordelijkheid te beklemtonen, anders gezegd: tegen de neiging privé-problemen tot publieke kwesties uit te vergroten. Of tegen de neiging mensen die vasthouden aan traditionele waardenstandpunten of geloofsovertuigingen, als een probleem voor de opvoedkundigen te zien.

Om misverstanden en protesten te voorkomen, merk ik gelijk op dat ik niet wil generaliseren of de sociologie wil beschouwen als een totalitair denkstelsel, dat de mensen per se in hun persoonlijke gevoelens en ervaringen bedreigt. In de eerste plaats is er natuurlijk nogal wat variatie in de sociologie, zodat karikaturisering wel gemakkelijk maar niet billijk is. In de tweede plaats is het minder een gevolg van de werkzaamheden in de kern van de vakbeoefening als wel van de verbreiding van de sociologische optiek in het alledaagse bewustzijn. Door het succesvol doordringen van sociologische gezichtspunten loopt de sociologie echter op zijn minst het risico bij te dragen aan de 'productie van sociaal-culturele enclaves, culturele drop-outs, privé-werelden en apart gezette groepen' (Tenbruck, 1984, p. 260), kortom: van sociologische devianten. En hoewel zij daaraan niet altijd wat kan doen, slaat het wel op haarzelf terug.

Dit verlies aan gezag en vertrouwen vormt mede de achtergrond van het streven de autonomie van het wetenschapssysteem te beperken, die met name in de politisering van de wetenschappen zichtbaar wordt. 'Politisering treedt op', aldus Weingart (1983, p. 234) 'als waarden en instituties resistent

blijken tegenover de druk van de verwetenschappelijking' en uit zich onder andere in het overnemen door de overheid van besturingsmechanismen die voorheen aan de wetenschap zelf werden overgelaten. Ten dele vormt deze politisering een aspect van een algemeen proces, dat als ontifferentiëring kan worden aangeduid. Dat wil zeggen dat voorheen sterk gedifferentieerde subsystemen in een nieuwe verhouding tot elkaar treden. De autonome specialisering wordt beperkt in overeenstemming met de wensen van andere subsystemen. Dat kan zichtbaar worden in het ontstaan van regulatieve structuren die de diverse subsystemen beter op elkaar moeten afstemmen (Busz en Schöps, 1982) zoals bijvoorbeeld in de Amerikaanse *Institutional Review Boards*¹⁰ en ook in het feit dat principes uit het ene subsysteem normatieve kracht krijgen in het andere. Als bijvoorbeeld de economische overwegingen in het wetenschapsbedrijf gaan meespelen, zoals in de commercialisering van het onderzoek het geval is. Dat kan interpenetratie van subsystemen worden genoemd (Münch, 1982).

Problemen

Zowel de onttovering c.q. trivialisering als politisering stellen de sociologie voor ernstige problemen, en ter afsluiting van dit betoog ga ik op enkele aspecten in.

Door de trivialisering is de sociologiebeoefening in zekere zin riskanter geworden, omdat de effecten ervan de eigensoortigheid van de sociologische bijdragen steeds minder herkenbaar maken. Omdat die bijdragen inhoudelijk echter wel van belang zijn, is er geen reden ze niet te continueren. In een steeds complexer wordende samenleving moeten structuren doorlicht en processen worden verhelderd, ook ter wille van de oriëntatiebehoefte van mensen. Dat blijft een taak voor de sociologie.

Het trivialisingsproces moet echter wel consequenties hebben voor de aard en de kwaliteit van de sociologiebeoefening. Wil de sociologie niet oplossen in getrivialiseerde vanzelfsprekendheden, dan moet er aandacht zijn voor enkele punten die weliswaar niet nieuw zijn maar wel beklemtoning behoeven.

Publieke en politieke erkenning van de eigensoortige bijdrage van de sociologie kan mijns inziens op den duur niet of slechts ten dele gewonnen worden door alle kaarten te zetten op de vertechnisering ervan. De moderne data-analyse staat daarmee niet ter discussie, maar wel de pretentie ervan het visitekaartje van de gedrags- en maatschappijwetenschappen te zijn. Ook een gecomputeriseerde berg kan grijze muizen baren. De sociologie zal haar

onmisbaarheid moeten bewijzen door de, mede door diffusie van sociologische kennis en inzichten ontstane vanzelfsprekendheden, kritisch ter discussie te blijven stellen. Dat gebeurt niet zozeer door steeds grotere precisering van bestaande inzichten maar door nieuwe probleemformuleringen of herformuleringen van oude. Daarom zou men best een wat duidelijker vraagteken mogen zetten bij de huidige publikatiedwang. Wie niet produceert draagt niet bij aan de wetenschap en dient ook niet als zodanig gehonoreerd te worden. Maar het jagen op publikaties ter wille van de scorelijst, zelfhandhaving of onderlinge concurrentie kan leiden tot steeds meer van hetzelfde: tot minuscule variaties op uitgekauwde thema's.

Daarbij is het noodzakelijk zich meer in te laten met vragen van substantiële rationaliteit, of in modernere termen, met vragen van normatieve en expressieve rationaliteit. Als de sociologie momenteel de concurrentie van de kundes ervaart, moet die concurrentieslag worden uitgevochten door beklemtoning van de reflexieve kant van de sociologie. Reflexiviteit die zich uit in het openhouden van mogelijkheden, niet alleen met betrekking tot het hoe, maar ook met betrekking tot het waarom en waartoe. Op die wijze zou ook het onbehagen van de mensen, dat zijn grond vindt in de gereduceerde beschouwingwijze, gearticuleerd kunnen worden. Daarvoor is natuurlijk interdisciplinariteit nodig – niet een gedraïneerde, zoals bij de kundes dreigt – maar een inhoudelijke, waarin ook zinvragen een plaats hebben.

Daarom ook dienen sociologen, op basis van interne prestaties, waarvoor een zekere afscherming nodig blijft, zich te mengen in de publieke discussies. In algemene zin heeft ook De Swaan dat twee jaar geleden vanaf deze plaats betoogd: 'het is de taak van de sociologie bij te dragen aan de verbetering van de discussie over het samenleven (De Swaan, 1985, p. 102).

Bijdragen aan verbetering kan alleen op basis van kwaliteit, die in de opleiding zijn basis moet vinden. Door de arrogantie van de macht zijn de tweede fase-opleidingen, in strijd met afspraken, geëlimineerd of in het gunstigste geval gecommmercialiseerd. Wat dat laatste betreft hoeven de alfa- en gamma-wetenschappen zich geen illusies te maken in een door kosten- en batenrekening beheerste publieke markt. Daarom komt het zwaartepunt in de eerste fase te liggen, hetgeen hoge eisen stelt aan inhoud en kwaliteitsbewaking. Dat laatste wordt sluipend bedreigd door de noodzaak, ter wille van het voortbestaan, studentenaantallen vast te houden. Rendementscijfers wegen mee in de financiering. Wat de inhoud betreft, kan men zich afvragen of een al te sterke nadruk op de arbeidsmarkt, die voor de sociologen sterk in de overheidssector ligt, voldoende ruimte laat voor het reflecteren op maatschappelijke alternatieven, hetgeen toch een roeping van de universiteiten is.

Wat de politisering betreft, dat is natuurlijk ook een onderhandelingspro-

ces met een hoge conflictdichtheid en er is geen reden die conflicten uit de weg te gaan. Men zou, in gedeelde verantwoordelijkheid voor het maatschappelijk bestel en ook in de lijn van de maatschappelijke ontwikkeling een zekere mate van politisering onvermijdelijk kunnen achten. Maar daarom hoeft men nog niet akkoord te gaan met een soort surplus-politisering die nu plaatsgrijpt, alle mooie woorden over zelfbeschikking ten spijt. Ik citeer In 't Veld, die in het Leids Universiteitsblad stelde: 'Het is mijn overtuiging dat in de tweede helft van de jaren tachtig de nadruk zal moeten liggen op overheidsbeleid dat zal zijn gericht op toekenning van een verantwoorde mate van gedragsvrijheid aan de instellingen'. Dat lijkt mij een omnieuze formulering: de overheid stelt vast wat 'verantwoord' is. Die uitspraak wordt weliswaar gevolgd door de uitspraak dat het beleid gericht moet zijn op 'de vergroting van hun zelfstandigheid en daarmee tevens een beklemtoning van hun externe verantwoordelijkheid' maar wat dat inhoudelijk betekent kan uit de diverse nota's worden afgeleid, bijvoorbeeld uit de HOAK-nota.

Het overheidsbeleid ten aanzien van onderwijs en onderzoek is herhaaldelijk en op goede gronden bekritiseerd. Maar tot nu toe is niet of nauwelijks gebleken dat met de contra-argumenten rekening wordt gehouden. In dat licht doet een zin uit hetzelfde artikel ironisch aan: 'daarnaast zal er plaats zijn voor dialoog, voor pogingen tot overtuiging'. Wie in de bestuurlijke wandelgangen het oor te luisteren legt, kan een indruk krijgen hoe dat gaat.

Maar de universiteiten — uiteraard zelf ook niet brandschoon — hebben de slag eigenlijk gemist, bij een gebrek aan conflictvaardigheid. En laten wij wel wezen, dat behoorde tot nu toe niet tot de vereisten voor wetenschapsbeoefenaar, hoewel het sommigen desondanks uitstekend afgaat. Conflicten uitvechten, impliceert coördinatie en een zekere mate van consensus die het particularisme van de individuele belangen overstijgt. En particularisme zit bij ons allen diepgeworteld. Sterkere organisatie en coördinatie op landelijk niveau zou nuttig kunnen zijn voor het bieden van tegenwicht. Maar op die organisatorische zaken kan in het kader van dit artikel niet verder worden ingegaan.

Noten

1. Althans gerekend naar degenen die een sociologische opleiding hebben gevolgd. Dat zegt echter nog niet alles over het aantal dergenen die als socioloog maatschappelijk functioneren. In de USA gelden alleen diegenen als socioloog die na hun BA een aparte opleiding daartoe hebben gevolgd (met dank aan H. Adriaansens).
2. Bijv. Rapport van de Verkenningscommissie Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek; So-

- ciaal wetenschappelijk onderzoek en beleid, Nijmegen 1975; Nota *Meerjarenplan Sociaal onderzoek en Beleid*, Kamer 1977/78, 15 043. Het begrip versnippering wordt daarin echter nogal onzorgvuldig gebruikt. Zie voor een genuanceerde behandeling: F. Leeuw en A. van Gageldonk, *Differentiatie in sociaal en geesteswetenschappelijk onderzoek*, Leiden, 1984. Beknoper: idem, Versnippering van sociaal-wetenschappelijk onderzoek in Nederland, Van etikettering naar begripsprecisering, *Universiteit en Hogeschool* 31 (1984/85) p. 257-269.
3. Voor het volgende steun ik op ideeën van Tenbruck (zie literatuurlijst).
 4. H. Schelsky heeft in *Die Arbeit tun die anderen* (München, 1977) op zeer kritische en polemische wijze het optreden van de Reflexionselite en hun nieuwe heilsleer gelaakt. Helaas verliest zijn betoog door overdrijving aan kracht. Hetzelfde geldt voor het betoog van Tenbruck (1984).
 5. Dergelijke reacties op vergelijkbare situaties zijn niet tot Nederland beperkt.
 6. Zie P.H.M. van Hoesel, *Het programmeren van sociaal beleidsonderzoek*. Diss., Leiden, 1985.
 7. Daarom blijft er wel kwaliteitsverschil tussen sociologische en alledaagse inzichten; dat mag in de discussie niet verdwijnen zoals bij Beck en Bonsz dreigt te gebeuren.
 8. Dit aspect van trivialisering wordt vooral door Beck en Bonsz uitgewerkt. Daarbij zetten zij zich echter ten onrechte af tegen Tenbruck, die het begrip trivialisering beperkt tot het verdwijnen van de religieuze of algemener: de 'Bedeutungs'-dimensie. Naar mijn mening kunnen beide gezien worden als effecten van een voortschrijdend rationaliseringsproces.
 9. Hier wordt niet gesteld dat het produkt zich niet kwalitatief onderscheidt van alledaagse constructies of dat de kwaliteit ervan twijfelachtig is, hoewel dat laatste best het geval kan zijn. De kern is dat sociologische beweringen met behulp van het sociologisch instrumentarium wordt afgewezen, of zij nu deugen of niet. Voor de publieke weerklink (of het gebrek daaraan) maakt dat geen verschil.
 10. Deze ARB's zijn 'commissies die alle onderzoeksprojecten onderzoeken op hun overeenstemming met de richtlijnen van de Amerikaanse gezondheidsdienst' althans die projecten die in gesubsidieerde instellingen worden uitgevoerd (Weingart, 1983, p. 237). In dit licht kan ook een pleidooi van Schmitz voor een SER voor het wetenschapsbeleid gezien worden (H.P.W. Schmitz, Vakbeweging en wetenschapsbeleid, *Universiteit en Hogeschool* 21 (1975) p. 315-321. i.h.b. p. 319).

Literatuur

- Badura, B., Gegenexpertise als wissenschaftssoziologisches und wissenschaftspolitisches Problem, *Soziale Welt* 31 (1981) p. 459-473.
- Beck, U. en W. Bonsz, Soziologie und Modernisierung, *Soziale Welt* 35 (1984) p. 381-406.
- Busz, E. en M. Schöps, Die gesellschaftliche Entdifferenzierung, *Zeitschrift für Soziologie* 8 (1979) p. 315-329.
- Doorn, J.A.A. van, Interventiewetenschap: de wording van een ambitieus programma, *Beleid en Maatschappij* 11 (1984) p. 4-13.
- Durkheim, E., *The division of labor in society*, Glencoe-London, 1964.
- Elias, N., *Wat is sociologie*, Utrecht-Antwerpen, 1971.
- Filloux, J.C., *Durkheim et le socialisme*, Genève, 1977.
- Hinrichs, C., *Ranke und die Geschichtstheologie der Goethezeit*, Göttingen etc., 1954.
- Huxley, Th., *Collected Essays, vol I. Methods and results*, London, 1894.

- Köbben, A.J.F., Status en staat van de sociale wetenschappen thans, in: F. Bovenkerk e.a., *Toen en thans*, Baarn 1978, p. 276-286.
- Koyré, A., *Newtonian studies*, Cambridge (Mass), 1965.
- Luhmann, N., 'Soziologische Aufklärung', In: idem, *Soziologische Aufklärung*, Köln und Opladen, 1970, p. 66-90.
- Marx, K., *Die Frühschriften*, herausgegeben von S. Landshut, Stuttgart, 1968.
- Münch, R., Über Parsons zu Weber. Von der Theorie der Rationalisierung zur Theorie der Interpenetration. In: idem, *Theorie des Handelns*, Frankfurt, 1982, p. 470-547.
- Schipperges, H., 'Einführung, und: Repräsentative Eröffnungsreden auf den Naturforscherversammlungen im 19 Jahrhundert'. In: H. Querner und H. Schipperges (Hgb), *Wege der Naturforschung 1822-1972 im Spiegel der Versammlungen Deutscher Naturforscher und Ärzte*, Berlin etc., 1972, p. 1-38.
- Schuyt, C.J.M., De kloof tussen weten en willen, *Beleid en Maatschappij* 11 (1984) p. 21-28.
- Simonis, J.B.D. en D.J. van Houten, Kennis en macht: de onevenwichtigheid van beleidsmodellen, *Beleid en Maatschappij* 12 (1985) p. 243-252.
- Swaan, A. de, Kleine sociologie van de sociologie, *Kennis en methode* 9 (1985) p. 90-104.
- Tenbruck, F.H., Der Fortschritt der Wissenschaft als Trivialisierungsprozess. In: N. Stehr und R. König (Hgb), *Wissenschaftssoziologie* (Sonderheft KZ 18) Opladen, 1975, p. 19-47.
- Tenbruck, F.H., *Die unbewältigten Sozialwissenschaften oder die Abschaffung des Menschen*, Graz etc., 1984.
- Weingart, P., Verwissenschaftlichung der Gesellschaft – Politisierung der Wissenschaft, *Zeitschrift für Soziologie* 12 (1983) p. 225-241.